

Εισαγωγή στη συλλογή κειμένων του Τεοντόρ Σάνιν

από τους Γιώργο Λιερό και Γιώργο Περτσά

*Το ενδιαφέρον είναι ότι εν όψει της διάλυσης των σχέσεών μας
με την επιστήμη, την πρόοδο και την εξουσία,
αντιμετωπίζουμε μια πολύ ιδιαίτερη κατάσταση,
στην οποία κοιτάμε το παρελθόν για να βρούμε λύσεις για το μέλλον.*
Τεοντόρ Σάνιν

A. Το στοίχημα της ρωσικής αγροτικής κοινότητας, ο παγκόσμιος Νότος και οι σύγχρονες καπιταλιστικές μητροπόλεις

Συναντήσαμε πρώτη φορά δια ζώσης τον Σάνιν την Τρίτη 9 Απριλίου 2019, στο αεροδρόμιο Ελευθέριος Βενιζέλος, αργά το βράδυ, στην αίθουσα των αφίξεων. Ήταν προσκεκλημένος ομιλητής στο συνέδριο «Ρωσική Επανάσταση. Κριτικές προσεγγίσεις σε μια διαρκή πρόκληση», το οποίο διεξήχθη στη Νομική Αθήνας από τις 12 έως τις 14 Απριλίου 2019. Η πτήση της Αεροφλότ είχε προσγειωθεί πριν λίγο. Ξαφνικά φάνηκε ένας μεγαλόσωμος ηλικιωμένος σε αναπηρικό καροτσάκι, που έσπρωχνε μία υπάλληλος του αεροδρομίου. Ήταν ο Τεοντόρ Σάνιν, ένας από τους πιο σημαντικούς στοχαστές της εποχής μας. Είχε ταξιδέψει μόνος του από τη Μόσχα παρά τη μεγάλη του ηλικία και τα κινητικά του προβλήματα.

Ο Σάνιν μαζί με τον Ευτύχη Μπιτσάκη άνοιξαν τις εργασίες του εν λόγω συνεδρίου. Έμεινε μαζί μας λιγότερο από μια εβδομάδα. Και όμως αυτές οι λίγες μέρες έφταναν για να τον νιώσουμε σαν δικό μας άνθρωπο, σύντροφο και φίλο. Είχαμε την καλή τύχη να τον συναναστραφούμε, έστω και λίγο, έξω από τις αίθουσες και τους διαδρόμους της Νομικής, δειπνώντας ή γευματίζοντας, σε μερικές από τις περιηγήσεις που είχαμε οργανώσει για τους φιλοξενούμενούς μας, να τον υποδεχτούμε, αυτόν και τους άλλους ξένους ομιλητές, σε κάποιες μικρές γιορτές στα σπίτια μας. Μόνο λίγους μήνες αργότερα μάθαμε πως ο Σάνιν πέθανε πριν συμπληρώσει τα 90 του χρόνια. Όταν του υποβάλαμε την πρόσκληση, δεν το πολυπιστεύαμε πως θα ανταποκρινόταν, λόγω της ηλικίας του και της κατάστασης της υγείας του. Μόλις έφτασαν τα άσχημα νέα από τη Μόσχα, αισθανθήκαμε την ανάγκη να φέρουμε το ελληνικό κοινό, έστω και καθυστερημένα, σε επαφή με μερικά από τα πιο γνωστά κείμενά του. Αναλάβαμε μια προσπάθεια, η οποία τελικά ευοδώνεται έξι χρόνια μετά χάρη στις εκδόσεις ΤΟΠΟΣ.

*

Ο Τεοντόρ Σάνιν παρουσιάζει ένα διπλό ενδιαφέρον, τόσο για το έργο του όσο και για τη ζωή του. Για τον κοινοτισμό, το συνεργατισμό, τα κοινά, την κριτική του εξελικτικισμού, τα ζητήματα της αποασοικιοποίησης, του εκσυγχρονισμού, της ανάπτυξης/αποανάπτυξης και άλλα, το έργο του Σάνιν αποτελεί σημείο αναφοράς το οποίο δεν μπορούν να αγνοήσουν οι μαρξικές ή ελευθεριακές προσεγγίσεις.

Ο ίδιος ο Σάνιν είναι άνθρωπος της Μεγάλης Ιστορίας – έτσι τον αποκάλεσε ένας Ρώσος βιογράφος του¹. Έζησε από κοντά και πήρε μάλιστα ενεργό μέρος σε μερικά από τα σημαντικότερα γεγονότα του 20ού αιώνα. Εκτοπίστηκε με την οικογένειά του στη Σιβηρία. Πολέμησε μέσα από τις γραμμές του ισραηλινού στρατού το 1948 και το 1956. Ξεκίνησε ως ένθερμος οπαδός του σιωνισμού, στρατεύτηκε στις τάξεις του Κομμουνιστικού Κόμματος και μετατοπίστηκε, στρεφόμενος εναντίον του κράτους του Ισραήλ. Εξέχον μέλος της αμερικανοβρετανικής «νεομαρξιστικής» διανόησης από τη δεκαετία του 1960, πήρε ενεργό

---

1. Alexander Arkhangelsky (Александр Архангельский), *Несогласный Теодор. История жизни Теодора Шанина, рассказанная им самим* (Διαφωνώντας με τον Τεοντόρ. Η ιστορία της ζωής του Τεοντόρ Σάνιν ειπωμένη από τον ίδιο), εκδόσεις АСТ, 2018, <https://www.litres.ru/book/aleksandr-arhangelsk/nesoglasnyy-teodor-istoriya-zhizni-teodora-shanina-ra-39438642/chitat-onlayn/>. Βλ. επίσης http://loveread.ec/read_book.php?id=86902&p=29.

μέρος στο αντιπολεμικό και το κίνημα του 1968. Στα τελευταία χρόνια της ΕΣΣΔ, έγινε ομοτράπεζος της ελίτ της σοβιετικής διανοήσης και έζησε από κοντά την περεστρόικα. Ξεκινώντας από τότε και συνεχίζοντας μέχρι το θάνατό του, προσπάθησε –μέσω του πανεπιστημίου του, της Shaninka– να στήσει μια γέφυρα ισότιμης σχέσης και αλληλοκατανόησης Ρωσίας και Δύσης. Οι προσωπικές μαρτυρίες του Σάνιν φωτίζουν σχεδόν οκτώ δεκαετίες της σύγχρονης ιστορίας.

ι. Για τη ρώσικη αγροτική κοινότητα και τον ύστερο Μαρξ

Τα δυο πρώτα κείμενα στον ανά χείρας τόμο είναι το «Υστερος Μαρξ: Θεοί και Τεχνίτες» και το «Η κοινωνικοοικονομική κινητικότητα και η αγροτική ιστορία της Ρωσίας 1905-30». Το πρώτο κείμενο αναφέρεται στην τελευταία περίοδο του έργου του Μαρξ με αφετηρία τη μαρξική θέση για το ρόλο που θα μπορούσε να παίξει η ρωσική αγροτική κοινότητα στο σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της Ρωσίας. Το δεύτερο κείμενο πραγματεύεται τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς της ρωσικής υπαίθρου κατά την περίοδο 1905-1930 και τον αντίκτυπό τους στις πολιτικές ιδέες και τη δράση των αγροτών. Αποτελεί μια σύνοψη του δεύτερου μέρους του βιβλίου του Σάνιν *The Awkward Class*², το οποίο τον ανέδειξε σε κορυφαίο μελετητή της ρωσικής αγροτιάς και γενικότερα σε μία από τις σημαντικότερες επιστημονικές φωνές στον τομέα των αγροτικών σπουδών.

Ο πυρήνας του έργου του Σάνιν είναι οι μελέτες του για τη ρωσική αγροτιά. Μάλιστα, το θέμα της ομιλίας του στο συνέδριο για τη Ρωσική Επανάσταση που έλαβε χώρα στη Νομική Αθήνας ήταν «Ο Λένιν και οι χωρικοί. Η κοινωνική διαστρωμάτωση της ρωσικής υπαίθρου»³. Αυτό το συνέδριο ήταν πολύ σημαντικό, ακριβώς γιατί, μεταξύ άλλων, ανέδειξε τον κορυφαίο ρόλο που έπαιξαν στην επανάσταση η αγροτιά, οι κοινότητες, οι συνεταιρισμοί, αλλά και οι πολιτικές δυνάμεις που αναφέρονταν σε όλα αυτά (κυρίως οι σοσιαλεπαναστάτες).

Η Επανάσταση των Χωρικών ήταν πράγματι η στιγμή της αλήθειας

2. Teodor Shanin, *The awkward class: political sociology of peasantry in a developing society. Russia 1910-1925*, Oxford, Clarendon Press, 1972.

3. Συλλογικό, *Ρωσική Επανάσταση. Κριτικές προσεγγίσεις σε μια διαρκή πρόκληση*, Αθήνα, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, 2021, σ. 123-128.

για τη Μεγάλη Ρωσική Επανάσταση⁴. Η νίκη της Επανάστασης κρίθηκε κατά μεγάλο μέρος στην ύπαιθρο. Οι μπολσεβίκοι πήραν την εξουσία και γιατί είχαν την τόλμη να ηγηθούν του αυθόρμητου κινήματος του εργατικού ελέγχου –τον οποίον κατάργησαν όταν έγιναν κυβέρνηση– αλλά και γιατί μήκαν επικεφαλής στην εξέγερση των χωρικών, η οποία σάρωνε όλη τη Ρωσία, ακριβώς τη στιγμή που οι σοσιαλεπαναστάτες, η πρωτοπορία του αγροτικού κινήματος ως τότε, δίσταζε ή έκανε πίσω.

Στην ύπαιθρο χάθηκε, επίσης, η Ρωσική Επανάσταση την περίοδο 1929-1932, όταν το σοβιετικό κράτος εξαπέλυσε έναν απίστευτης αγριότητας πόλεμο εναντίον των χωρικών κατά τη λεγόμενη «κολεκτιβοποίηση», η οποία επιχειρήθηκε στα πλαίσια της «σοσιαλιστικής πρωταρχικής συσσωρεύσης» με σκοπό την ταχύρρυθμη εκβιομηχάνιση. Τα θύματα μεταξύ των χωρικών έφτασαν τα επτά-οκτώ εκατομμύρια. Τότε κρίθηκαν στην πραγματικότητα οι τύχες του σοβιετικού καθεστώτος, όχι στις δίκες της Μόσχας, στο 20ό συνέδριο ή κατά την περεστρόικα. Όπως πολύ σωστά παρατηρεί η Χάνα Άρεντ⁵, μέχρι τότε, παρά την πολιτική δικτατορία, η Επανάσταση διατηρούσε την κοινωνική της δυναμική. Ίσως να μπορούσαν κάποια στιγμή να ανακτηθούν ακόμη και οι πολιτικές ελευθερίες. Με τον πόλεμο εναντίον των χωρικών –στην πραγματικότητα με την εξάλειψη των αγροτών ως τάξης, με τη βίαιη διάλυση ενός ολόκληρου κοινοτικού πολιτισμού– δρομολογήθηκε η διαδικασία που θα παρέσερνε στο βυθό το παγκόσμιο σοσιαλιστικό κίνημα και θα ενταφίαζε το σοσιαλιστικό πρόταγμα, όπως διαμορφώθηκε στη Δεύτερη και την Τρίτη Διεθνή. Η «κολεκτιβοποίηση» αποτέλεσε το πιο βίαιο εγχείρημα εκσυγχρονισμού στην ιστορία της νεωτερικότητας, τη μεγαλύτερη σε έκταση καταστροφή των κοινών (commons) σε ένα ελάχιστο χρονικό διάστημα. Ο Μεγάλος Τρόμος και οι δίκες της Μόσχας, στα οποία εστιάζουν οι κριτικές του συρμού εναντίον του σταλινισμού, δεν ήταν παρά μετασεισμικές δονήσεις⁶.

4. Βίκτορ Κοντράσιν, «Η Επανάσταση των Χωρικών – Η στιγμή της αλήθειας για τη Μεγάλη Ρωσική Επανάσταση», στο *Ρωσική Επανάσταση*, ό.π., σ. 92-107.

5. Hannah Arendt, *Το Ολοκληρωτικό Σύστημα*, μτφρ. Γιάννης Λάμπας, Αθήνα, Ευρύαλος, 1988, σ. 52-53.

6. Ο Σάνιν θεωρεί πως η κολεκτιβοποίηση δεν προέκυψε ως φυσικό συμπέρασμα από το μαρξικό έργο ή το Λένιν, αλλά ήταν ένα σχετικά τυχαίο αποτέλεσμα της αποτυχίας των πολιτικών για την ύπαιθρο της περιόδου 1926-28 και των διαμαχών μεταξύ των εσωκομματικών φραξιών. Κατέστρεψε το τοπικό απόθεμα αναντικατάστατης αγροτικής γνώσης και την ικανότητα για κοινοτική αυτο-κινητοποίηση. Αποκλήνωσε το σοβιετικό πολιτικό σύστημα και συνέβαλε στη δημογραφική κρίση και τη βιομηχανική επιβράδυνση των τελευταίων δεκαετιών της ζωής της ΕΣΣΔ («Το μήνυμα του Τσαγιάνοφ», στον ανά χείρας τόμο).

Με τη βίαιη κολεκτιβοποίηση μπήκαν οι τίτλοι τέλους –του χειρότερου δυνατού τέλους που θα μπορούσε να φανταστεί κανείς– σε μια διαμάχη η οποία είχε απασχολήσει το ρωσικό επαναστατικό κίνημα ήδη κατά τη διάρκεια του μακρού 19ου αιώνα. Θα μπορούσε η Ρωσία, παρά την περιορισμένη ανάπτυξη του ρωσικού καπιταλισμού, να γίνει απευθείας σοσιαλιστική, αξιοποιώντας τις προνεωτερικές μορφές κοινοκτημοσύνης (τις αγροτικές κοινότητες, τα άρτελ και άλλα); Ή, αντίθετα, η επανάσταση θα έπρεπε να επιταχύνει έναν καπιταλιστικού τύπου (βίαιο) εκσυγχρονισμό μέσω του οποίου θα δημιουργούνταν οι προϋποθέσεις για το σοσιαλισμό; Με άλλα λόγια, οι χωρικοί θα βρίσκονταν δίπλα στους εργάτες στην πρωτοπορία μιας επανάστασης που θα είχε σοσιαλιστικό χαρακτήρα ή απλώς με την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων στη γεωργία –με τον εκσυγχρονισμό της υπαίθρου– επρόκειτο να αντικατασταθούν από καπιταλιστές αγρότες και εργάτες γης, ενώ παράλληλα θα μειωνόταν το βάρος της αγροτικής παραγωγής στην εθνική οικονομία; Για να μιλήσουμε με τους όρους του 1917: Μια αναγεννημένη αγροτική κοινότητα θα είχε τη θέση της δίπλα στα εργατικά συμβούλια ή θα αποτελούσε ένα αρχαϊκό κατάλοιπο, το οποίο δεν μπορούσε παρά να εξαφανιστεί;

Ο Μαρξ, παρεμβαίνοντας στη διαμάχη, αμφισβήτησε ρητά «το ιστορικά αναπόφευκτο» του αφανισμού της κοινότητας. Υπό προϋποθέσεις, θεωρεί την αγροτική κοινότητα (*la commune rurale*) «στοιχείο της παλιγγενεσίας της ρωσικής κοινωνίας», «το φυσικό κατώφλι για την κοινωνική αναγέννηση της Ρωσίας», «ένα στοιχείο ανωτερότητας της απέναντι στις χώρες που είναι ακόμη υποδουλωμένες στο κεφαλαιοκρατικό καθεστώς». Η αγροτική κοινότητα, γράφει, «μπορεί να ιδιοποιηθεί τα θετικά επιτεύγματα που έχει δημιουργήσει το κεφαλαιοκρατικό σύστημα, χωρίς να χρειαστεί να διέλθει από τον Καυδιανό ζυγό του»· «μπορεί να γίνει η άμεση αφετηρία του οικονομικού συστήματος στο οποίο τείνει η σύγχρονη κοινωνία και να ξεκινήσει έναν νέο βίο χωρίς να ξεκινήσει με τη δική της αυτοκτονία». Τονίζει, συμβουλευώντας τους Ρώσους επαναστάτες, πως «δε θα έπρεπε κανείς να τρομάζει με τη λέξη “αρχαϊκό”»⁷.

Αυτές οι απόψεις όχι μόνο συγκρούονται με τον εξελικτικισμό της Β΄ και της Γ΄ Διεθνούς, αλλά και με θέσεις που είχε διατυπώσει παλιότερα ο ίδιος ο Μαρξ. Το κείμενο του Σάνιν στον ανά χείρας τόμο «Υστερος Μαρξ: Θεοί και Τεχνίτες» –δημοσιεύθηκε το 1983 και αποτελεί ένα

7. Κ. Μαρξ, «Προσκέδια για μια απάντηση στην επιστολή της Βέρα Ι. Ζάσουλιτς», μτφ. Θ. Γκούρας, περιοδικό *Ουτοπία*, τ. 94, Μάρτιος-Απρίλιος 2011, σ. 181-206.

από τα πιο σημαντικά κείμενα της μαρξικής γραμματείας το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα– αναφέρεται σε αυτήν τη στροφή στη σκέψη του Μαρξ και τη στενή συνάφειά της με την πείρα και τις αναζητήσεις του ρωσικού επαναστατικού κινήματος. Οι εκτιμήσεις του Μαρξ για το ρόλο της ρωσικής αγροτικής κοινότητας δεν αποτελούν ευκαιριακά διατυπωμένες σκέψεις, αλλά το καταστάλαγμα των μελετών των δέκα-δεκαπέντε τελευταίων χρόνων της ζωής του, που περιλαμβάνουν 30.000 σελίδες σημειώσεις. Για να εντυφώσει στη ρωσική πραγματικότητα και για να έχει ο διάλογός του με τους Ρώσους στοχαστές και αγωνιστές την απαραίτητη έκταση, ο Μαρξ έμαθε ρωσικά στα 60 του.

Ο Σάνιν δίνει μεγάλη έμφαση στη σχέση του Μαρξ με τους ναρόντικους μετά το 1870. Ο Μαρξ ήταν ο εκπρόσωπός τους στο συμβούλιο της Β΄ Διεθνούς. Στα ρωσικά κυκλοφόρησε, με τη φροντίδα των ναρόντικων, η πρώτη μετάφραση του *Κεφαλαίου*, η οποία προηγήθηκε κατά δέκα χρόνια της αγγλικής. Την ίδια εποχή, μετά την Κομμούνα, οι επαναστατικοί αγώνες στη Δ. Ευρώπη βρίσκονταν σε ύφεση, ενώ στη Ρωσία σε πλήρη ανάπτυξη. Κατά το Σάνιν, στις τρεις πηγές της σκέψης του Μαρξ, που αναφέρει ο Ένγκελς –τη γερμανική φιλοσοφία, το γαλλικό σοσιαλισμό και την αγγλική πολιτική οικονομία– πρέπει να προστεθεί και μία τέταρτη: ο ρωσικός λαϊκισμός (ναροντικισμός). Ας σημειωθεί, όπως προαναφέραμε, ότι η ανάδειξη κατά τη Ρωσική Επανάσταση του ρόλου των σοσιαλεπαναστατών, του διάδοχου πολιτικού σχήματος των ναρόντικων –εξυπακούεται, σε σύνδεση με την ανάδειξη του ρόλου της αγροτικής κοινότητας– ήταν ένα από τα βασικά περιεχόμενα του συνεδρίου στη Νομική Αθήνας.

Ο Σάνιν διακρίνει στο έργο του Μαρξ τρεις περιόδους, την πρώιμη, τη μέση και την ύστερη. Ο Μαρξ δεν ήταν θεός, γραφεί, για να δώσει εξ αρχής ή έστω αργότερα (μετά την υποτιθέμενη «επιστημολογική τομή») ένα ολοκληρωμένο σύστημα, αλλά τεχνίτης που διαμόρφωνε και αναδιαμόρφωνε συνεχώς το θεωρητικό στοχασμό του με βάση τα στοιχεία της πείρας και το διάλογο με καινούριες μελέτες, οι οποίες εντωμεταξύ έβλεπαν το φως της δημοσιότητας. Άλλαζε και ο ίδιος επιχειρώντας να αλλάξει τον κόσμο. Όπως κάθε καλός τεχνίτης, ενδιαφερόταν περισσότερο για το αντικείμενό του παρά για τον ίδιο. Έτσι, υπέβαλε ξανά και ξανά τον εαυτό του στον αυστηρότερο έλεγχο.

Το έργο του Μαρξ, υποστηρίζει ο Σάνιν, δεν μπορεί να αποκοπεί από τις ανθρωπολογικές και φιλοσοφικές, τις ανθρωπιστικές και ηθικές του βάσεις (πρώιμος Μαρξ), ενώ ο ύστερος Μαρξ δεν έρχεται να ακυρώσει, αλλά να συμπληρώσει το έργο της πρώιμης και της μέσης

περίοδου. Κατά τη μέση περίοδο ο Μαρξ μελετάει τον καπιταλισμό της πιο αναπτυγμένης χώρας της εποχής του, της Αγγλίας. Στην ύστερη περίοδο, προσπαθεί να κατανοήσει το παγκόσμιο σύστημα, που γεννιέται από την επέκταση της καπιταλιστικής κυριαρχίας σε όλον τον πλανήτη· ένα σύστημα στο οποίο συνυπάρχουν –σε αντίφαση και/ή συμπληρωματικά– κοινωνικοί σχηματισμοί που προήλθαν από διαφορετικές ιστορικές διαδρομές, μια μεγάλη ποικιλία τρόπων παραγωγής και άλλα. Με δυο λόγια, το ενδιαφέρον του ύστερου Μαρξ στρέφεται προς τις «περιφέρειες του καπιταλισμού»⁸.

ii. Για τον παγκόσμιο Νότο και το μήνυμα του Τσαγιάνοφ

Το 19ο αιώνα, η Ρωσία συγκεντρώνει πολλά από τα χαρακτηριστικά που τον 20ό αιώνα θα αποδοθούν στις «αναπτυσσόμενες» χώρες. Αποτελεί, λοιπόν, μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μελέτη περίπτωσης η οποία θα επιτρέψει στο Μαρξ να βάλει τα θεμέλια της θεωρίας της «εξαρτημένης ανάπτυξης», που βέβαια θα διαμορφωθεί και θα αποκτήσει ευρεία διάδοση αρκετά αργότερα (μετά τα μέσα του 20ού αιώνα). Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ένας Ρώσος, ο Πιοτρ Τσαντάγιεφ (Pyotr Chaadayef, 1794-1856), ήταν ο πρώτος που εξέφρασε την ιδέα της «άνισης ανάπτυξης». Η θεωρία της εξαρτημένης ανάπτυξης έρχεται να απαντήσει στις αναζητήσεις των αντιαποικιακών κινημάτων για εναλλακτικές στο μονόδρομο της καπιταλιστικής ανάπτυξης· και αυτό σε ένα πολιτικοκοινωνικό τοπίο όπου, μετά την κινεζική, τη βιετναμέζικη, την κουβανική επανάσταση, τους αντιαποικιακούς αγώνες, τον γκεβαρισμό και τα λοιπά, ο ρόλος των αγροτών δεν μπορούσε πλέον να αγνοηθεί, ενώ κριτικές όπως αυτές του Φ. Φανόν και του Μαρκούζε είχαν επιφέρει σοβαρά πλήγματα στον εργατισμό. Η θεωρία της εξαρτημένης ανάπτυξης εστιάζει στην παγκόσμια αλληλεξάρτηση των κοινωνικών μετασχηματισμών, στη συμπληρωματικότητα ανάμεσα στην ανάπτυξη των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών και στην υπανάπτυξη των χωρών του παγκόσμιου Νότου –την «ανάπτυξη της υπανάπτυξης», όπως

8. *Late Marx and the Russian Road: Marx and «the peripheries of capitalism»* είναι ο χαρακτηριστικός και περιεκτικός τίτλος του συλλογικού τόμου που επιμελήθηκε ο Σάνιν (Monthly Review Press, New York, 1983), στον οποίο περιέχεται και το κείμενο «Υστερος Μαρξ: Θεοί και Τεχνίτες».

θα την αποκαλέσουν τον 20ό αιώνα. Αναφέρεται στην ταξική πάλη σε παγκόσμια κλίμακα ανάμεσα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες (Πρώτος Κόσμος) και τους λαούς του Τρίτου Κόσμου.

Τη δεκαετία του 1960, με την παταγώδη αποτυχία των τεχνοκρατικών εκσυγχρονιστικών προγραμμάτων και τη διάψευση των υποσχέσεών τους να κλείσουν το χάσμα μεταξύ Πρώτου και Τρίτου Κόσμου, να εξαλείψουν τη φτώχεια και τα λοιπά, και ενώ οι χωρικοί είχαν έλθει στο κέντρο του ενδιαφέροντος, επανανακαλύφθηκε –και με τη βοήθεια του Σάνιν– ο μεγάλος Σοβιετικός αγροτολόγος Α. Β. Τσαγιάνοφ (1888–1937). Ο Τσαγιάνοφ προσέφερε το κατάλληλο θεωρητικό πλαίσιο για να μελετηθούν οι ενδογενείς κοινωνικοοικονομικές δυναμικές των μεταποικιακών, ελάχιστα βιομηχανοποιημένων και βασικά αγροτικών χωρών.

Το τρίτο κείμενο στον ανά χείρας τόμο –γράφηκε το 1987– έχει τίτλο «Το μήνυμα του Τσαγιάνοφ: Διευκρινίσεις, παρανοήσεις και η σύγχρονη “Θεωρία της Ανάπτυξης”». Ο Τσαγιάνοφ, γράφει ο Σάνιν, ήταν ο κοινωνικός επιστήμονας που ανέλυσε την οικογενειακή γεωργία ως μια συγκεκριμένη μορφή ή στοιχείο της οικονομίας. Ο Τσαγιάνοφ αναπτύσσει τα «μη ευκλείδεια οικονομικά»: Αναφέρεται στη συνέργεια ανάμεσα σε μια πολλαπλότητα ταυτόχρονα λειτουργούντων οικονομικών συστημάτων και εξηγεί την ικανότητα της οικογενειακής γεωργίας να επιβιώνει ή και να επεκτείνεται, ακόμα και σε συνθήκες αναπτυγμένης καπιταλιστικής οικονομίας. Οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις των χωρικών καταβάλλουν τόση εργασία όση χρειάζεται για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους, ενδιαφέρονται για τη μεγιστοποίηση του συνολικού εισοδήματος και όχι του κέρδους· μπορούν να λειτουργήσουν και με αρνητικά ονομαστικά κέρδη, εκδηλώνουν μεγάλη ευελιξία αναλαμβάνοντας έργα που είναι ασύμφορα με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια, μικρής ή μεγάλης κλίμακας (αν είναι οργανωμένες συνεταιριστικά)⁹. Επίσης, η αλληλοβοήθεια μεταξύ των αγροτικών νοικοκυριών λειτουργεί ως κρίσιμος παράγοντας οικονομικής αποτελεσματικότητας¹⁰.

9. Επίσης, μπορούμε να συγκρίνουμε αυτά τα «μη ευκλείδεια οικονομικά» του Τσαγιάνοφ με το θεωρητικό σχήμα του Κωνσταντίνου Καραβίδα, ο οποίος εισάγει σχετικά τις έννοιες *υπερεργασία*, *παραγωγικό πολυώνυμο*, *αστοχαστική κοινότητα* και *προσωπικό κεφάλαιο* (που διαφέρει από το απρόσωπο καπιταλιστικό). Βλ. Κ. Δ. Καραβίδα, *Αγροτικά*, Παπαζήση (φωτογραφική ανατύπωση από την έκδοση του 1931), σ. 445–471, 480, 481, 506, 510· Κ. Δ. Καραβίδα, *Κοινοτική Πολιτεία*, 1935, σ. 38, 43, 268· Κ. Δ. Καραβίδα, «Σοσιαλισμός και Κοινοτισμός», σ. 14, 15, 18, 19, 31, το οποίο περιλαμβάνεται στο Κ. Δ. Καραβίδα, *Το Πρόβλημα της Αυτονομίας*, Παπαζήση, 1981.

10. Αναλόγως, θα υποστηρίζαμε, η αλληλοβοήθεια έχει συμβάλει αποφασιστικά και στην επιβίωση των ελληνικών οικογενειακών επιχειρήσεων.

Ήδη σε αυτό το κείμενο, ο Σάνιν διαπιστώνει την καθαρή αποτυχία των θεωριών της ανάπτυξης, φιλελεύθερων και σοσιαλιστικών, και ανοίγει –και από τη δική του μεριά– την κριτική των θεωριών της προόδου και της ιδεολογίας της ανάπτυξης¹¹.

iii. Για τις σύγχρονες καπιταλιστικές μητροπόλεις και τις έκκεντρες οικονομίες

Οπωσδήποτε, σήμερα οι χωρικοί μειώνονται παντού ως ποσοστό του πληθυσμού και ο χαρακτηριστικός τους πολιτισμός διαλύεται λόγω της επέκτασης των καπιταλιστικών σχέσεων στην ύπαιθρο. Ωστόσο, κατά το Σάνιν, το έργο του Τσαγιάνοφ αποκτάει μια καινούργια και μεγάλη σημασία μέσα στις ίδιες τις μητροπόλεις του καπιταλισμού, καθώς η οικογενειακή εργασία παίζει κομβικό ρόλο σε ποικίλων ειδών σχήματα της άτυπης οικονομίας, η οποία στις μέρες μας γίνεται όλο και πιο καθοριστική για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Γράφει:

«Ο έλεγχος και το εύρος του κέρδους των καπιταλιστικών πολυεθνικών εταιριών προχωρά παράλληλα με την υποχώρηση των τυπικών καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής και μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης που συνδέεται με την ανεργία και την “υποαπασχόληση”, τις “άτυπες οικονομίες” και με άλλα δίκτυα επιβίωσης [...] Καθώς στις “αναπτυσσόμενες κοινωνίες” οι προκαπιταλιστικές νησίδες εξαφανίζονται, αυτό που τις αντικαθιστά, κυρίως, δεν είναι το βιομηχανικό προλεταριάτο της Ευρώπης του δέκατου ένατου αιώνα, αλλά στρώματα πληβείων που παλεύουν για την επιβίωση –ένα μείγμα αυξανόμενα ευέλικτων, ημιαπασχολούμενων κατοίκων παραγκουπόλεων, εν μέρει αγρότες, λούμπεν έμποροι ή μαστροποί– άλλο ένα εξωκαπιταλιστικό μοτίβο κοινωνικής και οικονομικής ύπαρξης υπό τον καπιταλισμό και/ή υπό τριτοκοσμικές μορφές κρατικής οικονομίας. [...] Παραδόξως, οι θεμελιώδεις μέθοδοι και διαπιστώσεις του Τσαγιάνοφ μπορεί να αποδειχθούν ιδιαίτερως εμπλουτιστικές για κόσμους με λιγότερους χωρικούς, όπως επίσης και με λιγότερους “κλασικούς” προλετάρους της βιομηχανίας...».

---

11. Βλ. και Teodor Shanin, «The Idea of Progress», στο Majid Rahneema και Victoria Bawtree (επιμ.), *The Post-Development Reader*, Λονδίνο και Νιού Τζέρσεϊ, Zed Books, 1997.

Εδώ ο Σάνιν κάνει μια κρίσιμη τομή και βάζει τα «μη ευκλείδεια οικονομικά» του Τσαγιάνοφ στις μητροπόλεις του πιο σύγχρονου καπιταλισμού. Την επόμενη χρονιά, το 1988, δημοσιεύει το «Έκκεντρες Οικονομίες: Μια πολιτική οικονομία των περιθωρίων» («Eccentric economies: A political economy of margins»), που αποτελεί και το τέταρτο κείμενό του σε αυτόν τον τόμο, και γράφτηκε ως εισαγωγικό σημείωμα για το συμπόσιο για τις «εναλλακτικές οικονομίες», το οποίο θα διεξαγόταν στο Τορόντο το Μάιο του 1988, και ως αφετηρία στη συζήτηση για τις «εναλλακτικές μορφές σοσιαλισμού», που θα λάμβανε χώρα στην ΕΣΣΔ. Οι έκκεντρες οικονομίες συνιστούν το εκτεταμένο και διαρκώς αυξανόμενο μέρος της κοινωνικοοικονομικής ζωής, το οποίο βρίσκεται έξω από το δίπολο αγορά/κεντρικός κρατικός σχεδιασμός. Πρόκειται για μια ευρεία γκάμα πολύ διαφορετικών δραστηριοτήτων: οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις, η μαύρη οικονομία, η δεύτερη δουλειά, η ενδοοικογενειακή αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Όλες αυτές, παρά τη μεγάλη ετερογένειά τους, έχουν μια λογική εντελώς διαφορετική από εκείνη των δύο υπερσυστημάτων (του καπιταλισμού και του κρατικού σοσιαλισμού). Στηρίζονται στην αμοιβαία, μη συμβολαϊκή, μακροχρόνια υποστήριξη και σε προσωποποιημένες και άτυπες συμφωνίες, η τήρηση των οποίων ελέγχεται και επιβάλλεται με εξωνομικές και μη γραφειοκρατικές μεθόδους. Έχουν την τάση να διαχέονται και να ενσωματώνονται βαθιά μέσα στα θεμελιώδη, γενικότερα πρότυπα ανθρώπινης αλληλοδράσης, πέρα από την επιδίωξη του κέρδους ή την εκτέλεση εντολών. Με δυο λόγια, είναι πιο κοινοτικές, αν και φυσικά όχι οπωσδήποτε λιγότερο εξουσιαστικές ή και αυταρχικές.

Η υψηλή ζωτικότητα που επιδεικνύουν οι έκκεντρες οικονομίες και η συνεχής τους επέκταση διαψεύδουν τα μονογραμμικά εξελικτικά μοντέλα, τόσο τα φιλελεύθερα όσο και τα μαρξιστικά – η αυτονόητη αισιοδοξία τους αποδεικνύεται μη ρεαλιστική. Ο κόσμος μας δεν τείνει να ομογενοποιηθεί με την επικράτηση είτε μιας φιλελεύθερης είτε μιας σοσιαλιστικής ορθολογικότητας. Οι οικονομίες του πυρήνα (καπιταλιστικές ή σοσιαλιστικές) απέτυχαν πλήρως να αποικίσουν τις περιφέρειές τους. Δεν έχουμε μετατόπιση από την ετερογένεια στην ομοιογένεια, αλλά από μια εσωτερική περιπλοκότητα σε μια άλλη. Ο Σάνιν αμφισβητεί ριζικά τη θεωρία της προόδου, ορίζοντας πλέον με μεγαλύτερη σαφήνεια το αντικείμενο της αμφισβήτησής του: Πρόοδος τιτλοφορείται μια πολλαπλή άνοδος κατά την οποία το αναπόφευκτο, το ορθολογικό και το καλό ταυτίζονται· στην πρόοδο συνδέονται οι αέναα αυξανόμενες υλικές απαιτήσεις και η απεριόριστη εκπλήρωσή τους με

την επιστημονική προσπάθεια, τη λαϊκή ευημερία, τη μαζική εκπαίδευση και την ατομική ελευθερία. Και όλα αυτά σημαίνουν, επίσης, πώς όλες οι κοινωνίες κινούνται από την ετερογένεια των ανεπαρκειών και των ανορθολογισμών προς το αληθινό, το λογικό και το ομοιόμορφο.

Το «Εκκεντρες Οικονομίες: Μια πολιτική οικονομία των περιθωρίων», στην πραγματικότητα, αποτελεί το σχέδιο ενός μεγάλου προγράμματος, το οποίο δυστυχώς ο Σάνιν δεν κατάφερε να πραγματοποιήσει. Ο κύριος λόγος είναι ότι τις επόμενες τρεις δεκαετίες της ζωής του, στο αμείωτο ενδιαφέρον του για τα αγροτικά κινήματα της Ρωσίας και για έναν κομμουνισμό με ηθικό και ανθρωπιστικό πρόσημο, βάραινε όλο και περισσότερο η προσπάθειά του να συμβάλει στην οικοδόμηση μιας γέφυρας φιλίας και αλληλοκατανόησης ανάμεσα στη Δύση και τη Ρωσία.

B. Ένας άνθρωπος της Μεγάλης Ιστορίας

Τα τρία τελευταία κείμενα (τα δύο είναι συνεντεύξεις) σημαδεύονται από τη σχέση του Σάνιν με την ΕΣΣΔ/Ρωσία, στην οποία και εγκαταστάθηκε τελικά μόνιμα. Οι συνεντεύξεις έχουν πολλά αυτοβιογραφικά στοιχεία, προχωρούν σε μια συνολική αποτίμηση της σοβιετικής εμπειρίας και διατυπώνουν την αντίληψη του Σάνιν για την ποιότητα των αξιών, οι οποίες θα μπορούσαν να εμπνεύσουν τα νέα κινήματα που έρχονται να πάρουν τη θέση του παλιού, νικημένου εργατοαγροτικού κινήματος.

Η πρώτη συνέντευξη δόθηκε στον Γκουστάβο Εστέβα (Gustavo Esteva), το 1992, κατά την επίσκεψη του Σάνιν στο Μεξικό, και αντικατοπτρίζει τους προβληματισμούς που επικρατούν στα πιο ριζοσπαστικά κινήματα της Αριστεράς την επαύριον της πτώσης της Σοβιετικής Ένωσης και λίγο πριν την Πρωτοχρονιά του 1994, όταν οι Ζαπατίστας θα κάνουν παγκόσμια γνωστό το κίνημά τους.

Ο Σάνιν υποστηρίζει πως ο μόνος τρόπος να ξαναρχίσουμε την κουβέντα για τον σοσιαλισμό είναι να ξεκινήσουμε από την υπόθεση πως έχει φτάσει στο τέλος του. Συμπεραίνει πως πρέπει να απορρίψουμε τη λέξη «σοσιαλισμός» και σ' αυτή την περίπτωση χρειαζόμαστε τον κομμουνισμό. Πιστεύει, όμως, πως από το φιλελευθερισμό πρέπει να κρατήσουμε δυο πράγματα: 1) την κοινοβουλευτική δημοκρατία, 2) τη χάρτα των δικαιωμάτων. Αν και τις ελευθερίες τις κατέχει η κοινότητα και όχι το άτομο, το άτομο πρέπει να προστατευθεί από τη συλλογικότητα. Σε κάθε περίπτωση, οι κοινότητες αποτελούν τον τρόπο –και

δεν υπάρχει άλλη μορφή εναλλακτικής εξουσίας– για να περιορίσουμε το κράτος. Ο σοσιαλισμός μετέφερε ένα μήνυμα κοινοτισμού, το οποίο όμως εκφυλίστηκε σε κρατικό κολεκτιβισμό. Ο σοσιαλισμός κατέρρευσε, γιατί αφυδατώθηκε σε οικονομία και επιστήμη· γιατί έχασε το ηθικό και ανθρωπιστικό του περιεχόμενο και το αντικατάστησε με μια ιδεολογία της ανάπτυξης, με την αύξηση οικονομικών και άλλων δεικτών¹². Σήμερα, λέει, είμαστε αναγκασμένοι να κοιτάμε το παρελθόν για να βρούμε απαντήσεις για το μέλλον. Διαπιστώνει ένα συντηρητισμό στις κοινότητες, αλλά δεν τον βρίσκει αδικαιολόγητο¹³.

Η δεύτερη συνέντευξη (2012) δόθηκε με αφορμή μερικές από τις πιο σκοτεινές στιγμές της σοβιετικής ιστορίας – το γράμμα του Μπουχάριν στο Στάλιν λίγο πριν την εκτέλεσή του. Μας δίνει μια θαυμάσια εικόνα για το πώς αντιλαμβάνεται το ιστορικό παρελθόν, όχι μόνο ο Σάνιν, αλλά και μια σημαντική μερίδα της σύγχρονης ρωσικής διανόησης. Κατά συνέπεια, και για το πως τοποθετείται απέναντι στα σύγχρονα διακυβεύματα και τις πολιτικοκοινωνικές εναλλακτικές. Σε γενικές γραμμές, πάντως, και οι δύο συνεντεύξεις έχουν έντονα προσωπικό και αυτοβιογραφικό χαρακτήρα.

*

Ο Σάνιν γεννήθηκε το 1930 σε μια εβραϊκή μεγαλοαστική οικογένεια του Βίλνιους της σημερινής Λιθουανίας¹⁴. Το οικογενειακό του όνομα

---

12. Το 2016, ο Σάνιν σε συνέντευξη του στον Βλαντιμίρ Εμελιανένκο (Vladimir Emelyanenko), που δημοσιεύτηκε στη *Lavka Gazeta*, αναφέρεται πιο συγκεκριμένα στην αποανάπτυξη. Θεωρεί πως αυτές οι ιδέες ήταν κτήμα της ρωσικής αγροτιάς στις αρχές του 20ού αιώνα και μέχρι την κολεκτιβοποίηση. Υποστηρίζει πως ο Τσαγιάνοφ ήταν πρωτοπόρος της θεωρίας της αποανάπτυξης και επίσης πως ο Τσαγιάνοφ (και όχι ο Τόμσον) εισηγήθηκε την «ηθική οικονομία» ως επιστημονικό όρο. Σήμερα οι Ρώσοι είναι υποχρεωμένοι να επανεισαγάγουν αυτές τις ιδέες από το εξωτερικό. Ο Σάνιν, όμως, διαχωρίζεται από τις απόψεις του Σερζ Λατούς, θεωρώντας τες υπερβολικά ριζοσπαστικές (βλ. <https://www.degrowth.info/en/2020/11/farmers-and-a-degrowth-economy-in-russia/>).

13. Η συζήτηση του Σάνιν με τον Εστέβα για τις κοινότητες έχει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον και λόγω της εντυπωσιακής ομοιότητας ανάμεσα στην εξέγερση των Ρώσων χωρικών το 1917 και τη Μεξικάνικη Επανάσταση (1910-1920). Για να κατανοήσουμε το υπόβαθρο της συζήτησης, ας ληφθεί υπόψη η στενή συγγένεια την οποία διαπιστώνει ο Αδόλφο Τζίλι ανάμεσα στους ζαπατικούς νόμους και τις αποφάσεις από τη μια και τον ναροντικισμό του 19ου αιώνα από την άλλη (βλ. Αδόλφο Τζίλι, *Η Μεξικάνικη Επανάσταση*, μτφ. Νίκος Κοκκάλας, Κουκκίδα, 2006, σ. 470).

14. Οι πληροφορίες γι' αυτό το βιογραφικό σημείωμα, εκτός από τις δύο συνεντεύξεις στον ανά χείρας τόμο, αντλούνται από την προαναφερθείσα αυτοβιογραφική

ήταν Seidschnur, το όνομα Shanin το πήρε αργότερα στην Αγγλία. Οι γονείς του δήλωναν άθεοι. Ο πατέρας του, επιφανές στέλεχος του σιωνιστικού κινήματος, ονόμασε τα δύο του παιδιά Τεοντόρ, από τον Τεοντόρ Χερτσλ, τον πατέρα του σιωνισμού, και Алинка (Aliya), που σημαίνει μετανάστευση. Το 1941, μια εβδομάδα πριν οι ναζί εξαπολύσουν την επίθεση τους εναντίον της ΕΣΣΔ, ο Σάνιν εκτοπίστηκε με τους γονείς του στο Καζακστάν. Όταν απελευθερώθηκε, η οικογένειά του εγκαταστάθηκε στη Σαμαρκάνδη και κατάφερε, με άπειρες δυσκολίες, να επιβιώσει τα χρόνια του πολέμου. Με τη βοήθεια σιωνιστών πρακτόρων, ο Σάνιν με τη μητέρα του επέστρεψαν στο Βίλνιους και στην συνέχεια συνάντησαν τον πατέρα του, ο οποίος είχε φύγει νωρίτερα, στο Λοτζ της Πολωνίας. Η αδερφή του και ο παππούς του, που είχαν μείνει πίσω στο Βίλνιους και δεν τους ακολούθησαν στην εξορία, σκοτώθηκαν από τους Γερμανούς.

Η απόφαση του ΟΗΕ για την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ (29/1/1947) βρήκε το Σάνιν με την οικογένειά του στο Παρίσι. Στην εορταστική ατμόσφαιρα που επικρατούσε, ο πατέρας του Σάνιν πήρε το λόγο ως εκπρόσωπος της εκτελεστικής επιτροπής του σιωνιστικού κινήματος. Ζωγράφησε με ζωηρά χρώματα την εικόνα ενός επικείμενου λαμπρού μέλλοντος: «Το Ισραήλ θα είναι μια εξαιρετική χώρα, ένα βασίλειο της ειρήνης και της δικαιοσύνης. Επειδή έχουμε βασανιστεί τόσο πολύ, επειδή έχουμε χάσει τόσους πολλούς ανθρώπους, θα δείξουμε ένα ειρηνικό εαυτό σε όλους, και στις μειονότητες επίσης». Ο δεκαεπτάχρονος Σάνιν, μαχητικό στέλεχος της σιωνιστικής νεολαίας, μίλησε αμέσως μετά σε ένα πολύ διαφορετικό μήκος κύματος: «Ο πόλεμος αρχίζει σήμερα. Όσοι μπορούν να φέρουν όπλα πρέπει να φύγουν αμέσως για την Παλαιστίνη»¹⁵.

Ο νεαρός Σάνιν κατάφερε να φτάσει στην Παλαιστίνη με πλαστά έγγραφα. Το 1948 συμμετείχε με ενθουσιασμό στις μάχες και πήρε μέρος στη θριαμβευτική παρέλαση της νίκης, με την οποία επισφρα-

---

συνέντευξη στον Α. Αρκανγκέλσκι (Α. Arkhangelsky) με τίτλο «Διαφωνώντας με τον Τεοντόρ...»· από τη συνέντευξη στο περιοδικό *Отечественные записки* (*Otechestvennye Zapiski*, *Χρονικά της Πατρίδας*), «Для мальчишек я был военным героем» («Για τα αγόρια ήμουν ένας ήρωας πολέμου»), τεύχος 4, 2012, βλ. <https://strana-oz.ru/2012/4/dlya-malchishek-ya-byl-voennym-geroem>· από τη συνέντευξη στον ιστότοπο Postnauka, «Как создавалась Шанинка» («Πώς δημιουργήθηκε η Shaninka»), 29 Ιουνίου 2018, postnauka.org/tv/87412 και, φυσικά, από τις συζητήσεις που κάναμε προσωπικά με το Σάνιν.

15. Αυτοβιογραφική συνέντευξη στον Α. Αρκανγκέλσκι, «Διαφωνώντας με τον Τεοντόρ...», ό.π.

γίστηκε η ίδρυση του νέου κράτους. Ο Σάνιν περιγράφει, από πρώτο χέρι, με γλαφυρό τρόπο την καθημερινή ζωή στα κιμπούτς και το ρόλο τους. Σύμφωνα με την κρίση του, αποτελούσαν αυτοοργανωμένες δημοκρατικές κοινότητες, ένα εναλλακτικό κοινωνικό πείραμα και μια δομή πολύ πιο κοινοτική απ' ό τι η σοβιετική κολεκτίβα – το μέτρο κοινωνικοποίησης σε αυτά ήταν πιο ψηλά. Τα κιμπούτς, με την αθρόα χρηματοδότηση της εβραϊκής διασποράς, είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο για τον αποικισμό της Παλαιστίνης, τη μετατροπή χέρσας γης σε γεωργική γη υψηλής παραγωγικότητας και έδωσαν τη βάση για τη συγκρότηση του ισραηλινού στρατού. Ο Σάνιν, πολλές δεκαετίες μετά, αναφερόμενος στις καταλήψεις γης, την επέκταση και τον πολλαπλασιασμό αυτών των εβραϊκών οικισμών, συχνά με τη χρήση βίας, λέει:

«...Αργότερα σκεφτόμουν τι συνέβη. Εκείνη η εποχή ήταν για μένα ένας αγώνας μεταξύ ημών των Εβραίων και των Άγγλων, που είχαν καταλάβει τη γη μας [...] τα καταφέραμε, η χώρα δημιουργήθηκε [...] Αυτό που είναι τρομερό είναι ότι πατήσαμε πάνω στο πρόσωπο ενός άλλου έθνους [...] και δεν το προσέξαμε καν [...] Στον κόσμο μου δεν υπήρχαν καθόλου Άραβες...»¹⁶.

Οι άσχημες παιδικές του εμπειρίες κατά την εκτόπιση της οικογένειάς του στη Σιβηρία του είχαν προκαλέσει μια απέχθεια για το σοβιετικό σύστημα. Ωστόσο, η ενσυναίσθησή του για τα προβλήματα και τα βάσανα των ταπεινών και η προσωπική ηθική ευθύνη που ένωσε ότι οφείλει να κάνει κάτι γι' αυτά τον έσπρωξαν προς τα αριστερά. Η διευθύντρια της σχολής κοινωνικής εργασίας στην οποία φοιτούσε πρότεινε την αποβολή του για την αριστερή δραστηριότητά του, αλλά η εισήγησή της απορρίφθηκε από το εκπαιδευτικό συμβούλιο. Αργότερα, θα απολυθεί από την εργασία του λόγω της ένταξής του στο Κομμουνιστικό Κόμμα. Αντιλαμβανόταν πλέον ότι δεν ήταν καλοδεχούμενος στο Ισραήλ. «Είχα ήδη το μαύρο σημάδι του αριστερού πάνω μου»¹⁷, λέει. Έβλεπε το Ισραήλ να διαψεύδει τις προσδοκίες του και έτσι το 1963 βρέθηκε με υποτροφία στο Πανεπιστήμιο του Μπέρμινγχαμ.

Στην Αγγλία θα αναδειχθεί πολύ γρήγορα ως ένας από τους καλύτερους μελετητές της ρωσικής αγροτιάς, αλλά και του αγροτικού ζητήματος στον παγκόσμιο Νότο. Η ενασχόλησή του με το έργο του

16. Συνέντευξη στον ιστότοπο Postnauka, «Πώς δημιουργήθηκε η Shaninka», όπ.π.

17. Αυτοβιογραφική συνέντευξη στον Α. Αρκανγκέλσκι, «Διαφωνώντας με τον Τεοντόρ...», όπ.π.

Τσαγιάνοφ, που μόλις τότε είχε αρχίσει να γίνεται γνωστό στη Δύση, και πολύ περισσότερο η ενεργητική του συμμετοχή στο κίνημα εναντίον του πολέμου στο Βιετνάμ και στην εξέγερση το 1968 θα αποτελέσουν τομές στην μετεξέλιξη της προσωπικότητας και των απόψεών του. Καθώς τον στοιχειώνει το τερατώδες έγκλημα της κολεκτιβοποίησης στην ΕΣΣΔ, μπορεί πιο εύκολα να αντιληφθεί τη διαφορετική ποιότητα ηγετών όπως ο Χο Τσι Μινχ. Λέει:

«Ο Χο Τσι Μινχ ήταν ο πιο αποδεκτός τριτοκοσμικός ηγέτης για εμένα εκείνη την εποχή. Όταν η κολεκτιβοποίηση απέτυχε στο Βιετνάμ, ο Χο Τσι Μινχ ταξίδεψε στο μεγαλύτερο μέρος του Βόρειου Βιετνάμ ζητώντας προσωπικά συγγνώμη από τους αγρότες για ό,τι είχε συμβεί. Αυτό το είδος του μαρξισμού μου ταίριαζε πιο καλά»¹⁸.

Την περίοδο 1971-1973 ο Σάνιν θα αναλάβει αναπληρωτής καθηγητής στο πανεπιστήμιο της Χάιφα. Τότε θα συντελεστεί και η τελική του ρήξη με το σιωνισμό και το κράτος του Ισραήλ. Μετά τη σαρωτική νίκη του Ισραήλ στον πόλεμο του 1967, η ισραηλινή Αριστερά, όπως μας πληροφορεί, είχε ουσιαστικά διαλυθεί. Ο Σάνιν επέστρεψε, μεταξύ άλλων, για να βοηθήσει στην ανασυγκρότησή της. Τον περίμεναν μεγάλες απογοητεύσεις. «Ήταν ένα νέο είδος Ισραήλ για μένα», εξομολογείται. «Το Ισραήλ από το οποίο έφυγα για το Ηνωμένο Βασίλειο ήταν σχετικά φιλελεύθερο, ήρεμο και φιλικό»¹⁹. Τώρα, στο πανεπιστημιακό συμβούλιο οι καθηγητές επιχειρηματολογούσαν με αποσπάσματα από τη Βίβλο και το Ταλμούδ για να εκδιώξουν αραβικής καταγωγής συναδέλφους τους, μόνο και μόνο γιατί συγγενείς τους συμμετείχαν σε αραβικές εθνικιστικές οργανώσεις. Το 1973, ο Σάνιν είχε καταλήξει «πως δεν υπήρχε πλέον τρόπος να εμποδίσουμε τη χώρα να στραφεί προς μια πολιτική εθνικισμού που θα υποστηριζόταν από την πλειοψηφία του εβραϊκού πληθυσμού. Έβλεπα με βεβαιότητα ότι η άκρα δεξιά θα ερχόταν στην εξουσία – είμαι άλλωστε κοινωνιολόγος»²⁰. Έχοντας αποφασίσει να εγκαταλείψει το Ισραήλ, δίνει μια διάλεξη με τίτλο «Οι Σιωνισμοί του Ισραήλ». Υποστηρίζει πως:

«Υπήρχαν δύο Σιωνισμοί [...] Ο ένας φιλελεύθερος και ο άλλος καθαρόαιμα εθνικιστικός. Υπό τις υπάρχουσες συνθήκες, ο δεύτερος ήταν με τον τρόπο του πιο λογικός, επειδή ο εθνικισμός αισθάνεται

18. Όπ.π.

19. Όπ.π.

20. Όπ.π.

καλύτερα όταν είναι ακραίος [...] Εγώ προσωπικά δεν “χρωστάω” τίποτα. Και πολέμους τίμια σε δυο πολέμους. Δεν έλαβα τίποτα γι’ αυτό, αλλά δεν απαιτήσα τίποτα. Εκτός από ένα πράγμα: να είναι το Ισραήλ η χώρα που ονειρευόμουν. Δεν είμαι έτοιμος να ζήσω στη Νότια Αφρική [σ.σ. του Απαρτχάιντ]»²¹.

Έτσι μίλησε ο Σάνιν για το πού πήγαινε το Ισραήλ, πενήντα ένα ολόκληρα χρόνια πριν. Ας το λάβουν υπόψη τους όσοι νομίζουν πως το μόνο πρόβλημα με το Ισραήλ είναι η σημερινή του ακροδεξιά κυβέρνηση. Πρέπει να τονιστεί, επίσης, ότι –όπως άλλωστε διαπιστώσαμε κι εμείς στις κατ’ ιδίαν συνομιλίες μαζί του– ουδέποτε ο Σάνιν αρνήθηκε την εβραϊκότητά του· αντίθετα, πάντα την έβαζε σε πρώτο πλάνο όταν αναφερόταν στον εαυτό του.

Ο Σάνιν γύρισε πίσω στη Μ. Βρετανία και τις δύο επόμενες δεκαετίες συνέχισε μια λαμπρή σταδιοδρομία. Έγινε επικεφαλής στο τμήμα κοινωνιολογίας του πανεπιστημίου του Μάντσεστερ και αποτέλεσε εξέχον μέλος των νεομαρξιστικών κύκλων (ο ίδιος δεν αποδεχόταν τον όρο «νεομαρξιστής», γιατί θεωρούσε πως αυτή η σχολή απλώς πρέσβευε το μαρξισμό του Μαρξ, όπως αυτός είχε συμπληρωθεί από το έργο του ύστερου Μαρξ²²). Εντωμεταξύ, οι σχέσεις του με την ΕΣΣΔ και τη σοβιετική διανόηση γίνονταν όλο και πιο στενές ήδη πριν ξεκινήσει η περεστρόικα.

Επιδίωξε να γνωρίσει τον Βίκτωρ Ντανίλοφ²³, τον οποίο θεωρούσε ως τον καλύτερο σοβιετικό ειδικό στο ζήτημα των χωρικών. Δημιουργήθηκε ανάμεσά τους μια στενή φιλία και ξεκίνησε μια δημιουργική συνεργασία. Δρομολόγησαν την από κοινού συγγραφή ενός βιβλίου για τη ρωσική αγροτιά την περίοδο 1890-1930. Αυτήν την πολλά υποσχόμενη σχέση διέκοψε ο ξαφνικός και τραγικός θάνατος του Ντανίλοφ από χτύπημα στο κεφάλι, που δέχτηκε από μεθυσμένο ένοικο της πολυκατοικίας στην οποία διέμενε.

Σημαντική ήταν, επίσης, η γνωριμία του με την Τατιάνα Ιβάνοβα

21. Όπ.π.

22. Βλ. το κείμενο «Υστερος Μαρξ: Θεοί και Τεχνίτες» στον ανά χείρας τόμο.

23. Βίκτωρ Πέτροβιτς Ντανίλοφ (Виктор Петрович Данилов, 1925-2004), Ρώσος ιστορικός. Ήταν ένθερμος υποστηρικτής του κοινοτισμού· γι’ αυτό και τον αποκάλεσαν «ο τελευταίος ναρόντνικος». Μετά το 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ το 1956, συνέβαλε στο να γίνουν γνωστά τα επαναστατικά κινήματα των χωρικών και η τραγωδία της κολεκτιβοποίησης. Με την πτώση του Χρουστσόφ έπεσε σε δυσμένεια. Ματαιώθηκε η δημοσίευση έργου του, ενώ πήγαινε στο τυπογραφείο, και καταδικάστηκαν ιδεολογικά οι θέσεις του για την κολεκτιβοποίηση. Εναντιώθηκε στο καθεστώς Γέλτσιν και στην παλινόρθωση του καπιταλισμού.

Ζασλάβσκαγια²⁴, από την οποία προέκυψε μια στενή συνεργασία, που κατέληξε –και με τη βοήθεια του Ντανίλοφ– στην ίδρυση από το Σάνιν της Shaninka, του βρετανορωσικού πανεπιστημίου το οποίο πήρε το όνομά του. Η Ζασλάβσκαγια ήταν η συγγραφέας της μη κοινοποιήσιμης έκθεσης «Για τη βελτίωση των σοσιαλιστικών σχέσεων παραγωγής και τα καθήκοντα της οικονομικής κοινωνιολογίας», που διέρρευσε και έγινε παγκόσμια γνωστή ως «έκθεση του Νοβοσιμπίρσκ» (1983). Συνομιλητής του Σάνιν εκείνα τα χρόνια ήταν ο Μεράμπ Μαμαρντασβίλι²⁵, κύριος εκπρόσωπος της Σχολής Μεθοδολογίας της Μόσχας, τον οποίο θα αποκαλούσαν «Ρώσο (ή Γεωργιανό) Σωκράτη», γιατί η διδασκαλία του ήταν κυρίως προφορική και σε μορφή διαλόγων. Μέσω του Μαμαρντασβίλι, ο Σάνιν ήρθε σε επαφή με τον Αλεξάντερ Πιατιγκόρσκι²⁶, φιλόσοφο,

24. Τατιάνα Ζασλάβσκαγια (Татьяна Ивановна Заславская, 1927-2013), οικονομική κοινωνιολόγος. Ίδρυσε την Οικονομική και Κοινωνιολογική Σχολή του Νοβοσιμπίρσκ (НЭЦШ), που άσκησε μεγάλη επιρροή στις σοβιετικές και ρωσικές επιστήμες τις δεκαετίες 1960 και 1990 και κέρδισε παγκόσμια αναγνώριση. Συνεργάστηκε με το Γιέλτσιν, αλλά νωρίς (1992) ήρθε σε ρήξη μαζί του. Υπήρξε συμπρόεδρος με το Σάνιν του Intercentre (Διεπιστημονικό Ακαδημαϊκό Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών), από το οποίο προέκυψε η Shaninka, το πανεπιστήμιο που ίδρυσε ο Σάνιν. Στα πλαίσια της Shaninka, έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην οργάνωση των ετήσιων συνεδρίων του διεθνούς συμποσίου «Πού πηγαίνει η Ρωσία». Από το 2006 ήταν κοσμήτορας της περιφέρειας Ακαδημίας Εθνικής Οικονομίας.

25. Μεράμπ Κωνσταντίνοβιτς Μαμαρντασβίλι (Мераб Константинович Мамардашвили, 1930-1990), Σοβιετικός (Γεωργιανός) φιλόσοφος. Το έργο του αφορά τη γνωσιολογία και τη μεθοδολογία της επιστήμης· θεωρούσε τη συνείδηση ως το κατεξοχήν αντικείμενο της φιλοσοφίας. Την περίοδο 1961-1967 εγκαταστάθηκε στην Πράγα, για να αναλάβει επικεφαλής του τμήματος κριτικής και βιβλιογραφίας στο περιοδικό *Προβλήματα της Ειρήνης και του Σοσιαλισμού*. Η ανάγνωση του *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο* του Προυστ θα ασκήσει μεγάλη επιρροή στο μετέπειτα έργο του. Την περίοδο 1967-1974 ήταν αναπληρωτής αρχισυντάκτης του περίφημου φιλοσοφικού περιοδικού *Φιλοσοφικά ερωτήματα (Voprosi filosofii)*. Το 1980 μετακόμισε στην Τιφλίδα, όπου έδωσε διαλέξεις για τον Ντεκάρτ, τον Καντ και τη φαινομενολογία. Την περίοδο 1987-1990 ασχολήθηκε με την πολιτική ζωή της Γεωργίας. Ήταν σφοδρός πολέμιος της εθνικιστικής πολιτικής (εναντίον των μειονοτήτων και άλλων) του προέδρου Γκαμσαχούρντια (Gamsakhurdia).

26. Αλεξάντερ Μοϊσέγεβιτς Πιατιγκόρσκι (Александр Моисеевич Пятигорский, 1929-2009). Υπρέτησε στο Ινστιτούτο Ανατολικών Σπουδών από το 1956 μέχρι το 1968, όταν αποβλήθηκε. Θεωρείται, μαζί με το Γιούρι Λότμαν και άλλους, εκ των ιδρυτών της λεγόμενης «Σημειωτικής Σχολής Τάρτου-Μόσχας». Συνέγραψε από κοινού με τον Μαμαρντασβίλι το έργο *Σύμβολο και συνείδηση. Μεταφυσική συζήτηση για τη συνείδηση, τον συμβολισμό και τη γλώσσα*, στο οποίο διερευνάται το φαινόμενο της συνείδησης από τη σκοπιά της φαινομενολογίας του Χούσερλ (από το Μαμαρντασβίλι) και από τη σκοπιά της βουδιστικής σχολής της Vijnanavada (από τον Πιατιγκόρσκι). Το 1974 ο Πιατιγκόρσκι μετανάστευσε στην Αγγλία, όπου είχε την υποστήριξη του Αϊζάια Μπερλίν (Isaiah Berlin).

ιστορικό, φιλόλογο και εμβριθή μελετητή του ινδικού πολιτισμού. Ο Σάνιν γνώρισε το Γιούρι Λότμαν²⁷, την κατεξοχήν μεγάλη φυσιογνωμία της λεγόμενης «Σημειωτικής Σχολής Τάρτου-Μόσχας», αργότερα, στα χρόνια της περεστρόικα. Η συνάντησή του με το μεγάλο μελετητή των λαών της κεντρικής Ασίας και θιασώτη ευρασιατικών ιδεών Λεβ Γκιουμίλιεφ²⁸ δεν οδήγησε σε κάποια φιλική σχέση, λόγω των διαφωνιών τους. Ο Σάνιν, πάντως, τον θεωρούσε έναν πρωτοπόρο στοχαστή, ευρυμαθή και λαμπρό άνθρωπο. Πολύ αποφασιστική για την ευόδωση των σχεδίων του Σάνιν για την ίδρυση ενός βρετανορωσικού πανεπιστημίου ήταν η γνωριμία, μέσω της Ζασλάβσκαγια, με τον Άμπελ Γκινόζεβιτς Αγκανμπεγκιάν²⁹, σύμβουλο του Γκορμπατσόφ σε οικονομικά θέματα.

Ο κύκλος των επαφών του Σάνιν τα τελευταία χρόνια της ΕΣΣΔ και κατά τη μετασοβιετική εποχή μας δίνει μια θαυμάσια εικόνα για τις αντιφατικές δυναμικές που εκδηλώνονταν εκείνη την περίοδο στα πλαίσια της σοβιετικής ιντελιγκέντσιας, αλλά και παραδείγματα του τραγικού τρόπου με τον οποίον οι καλύτερες προθέσεις των δρώντων υποκειμένων μπορούν να οδηγήσουν στα χειρότερα αποτελέσματα³⁰.

27. Γιούρι Λότμαν Μιχαΐλοβιτς (Юрий Михайлович Лотман, 1922-1993), σημειολόγος, μελετητής της λογοτεχνίας, ιστορικός. Διακρίθηκε και παρασημοφορήθηκε επανειλημμένα κατά τον πόλεμο εναντίον των ναζί. Από το 1954 δίδασκε στο Πανεπιστήμιο του Τάρτου (Εσθονία). Επικεντρώθηκε στον πολιτισμό και την τέχνη ως συστήματα σημείων.

28. Λεβ Νικολάεβιτς Γκιουμίλιεφ (Лев Николаевич Гумилёв, 1922-1993), γιος της μεγάλης ποιήτριας Αχμάτοβα και του ποιητή Λεβ Γκιουμίλιεφ, που τον εκτέλεσε το 1921 η Τσέκα, παρά την προσπάθεια του φίλου του Μαξίμ Γκόρκι να τον γλιτώσει. Πέρασε δεκατέσσερα χρόνια σε φυλακές και στρατόπεδα (1938-43, 1949-56). Πολέμησε εναντίον των ναζί και την περίοδο 1937-67 πήρε μέρος σε 21 γεωγραφικές, εθνογραφικές και εθνολογικές αποστολές. Λέχθηκε ότι το έργο του έδωσε στις τουρκικές και μογγολικές εθνοτικές ομάδες μια νέα θέση στην παγκόσμια ιστορία. Υποστήριξε πως η Ρωσία είναι η συνέχεια της Χρυσής Ορδής και πως πολλοί Ρώσοι είναι απόγονοι βαπτισμένων Τατάρων- η ταταρομογγολική κυριαρχία δεν ήταν ένας ζυγός για τους Ρώσους, αλλά μια συμμαχία εναντίον των γερμανικών και των λιθουανικών απειλών.

29. Άμπελ Γκέζεβιτς Αγκανμπεγκιάν (Абел Гезевич Аганбегян, γεν. 1932), αρμενικής καταγωγής οικονομολόγος. Διευθυντής του Ινστιτούτου Οικονομικών και Οργάνωσης της Βιομηχανικής Παραγωγής του Σιβηρικού Παραρτήματος της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ την περίοδο 1966-1984. Τη δεκαετία του 1960 ήταν ένας από τους ιδρυτές του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου του Νοβοσιμπίρσκ. Πρύτανης της Ρωσικής Ακαδημίας Εθνικής Οικονομίας το διάστημα 1982-2002. Πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου της τράπεζας Zenith και εμπνευστής της κατασκευής του ομώνυμου επιχειρηματικού κέντρου, που έμεινε μισοτελειωμένο και αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα σκάνδαλα της μετασοβιετικής περιόδου.

30. Τη δεκαετία του 2000 η Ζασλάβσκαγια έλεγε: «Αποδείχθηκε ότι, χωρίς να

Η στιγμή του θριάμβου του Σάνιν ήταν η ομιλία του στην Πανερωσιακή Ακαδημία Γεωπονικών Επιστημών «Β. Ι. Λένιν» (ΒΑΧΗΚΛ), επ' ευκαιρία της αποκατάστασης του Τσαγιάνοφ, παρουσία του ίδιου του γιου του μεγάλου στοχαστή και εφτακοσίων ατόμων, εκ των οποίων οι τετρακόσιοι όρθιοι στην υπερπλήρη αίθουσα.

Το 1995, με πρύτανι το Σάνιν, θα αρχίσει να λειτουργεί η Ανώτατη Σχολή Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών της Μόσχας (Moscow School of Social and Economic Sciences), γνωστή περισσότερο ως Shaninka. Αποτελούσε συνέχεια του Intercentre (Διεπιστημονικό Ακαδημαϊκό Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών). Ο Σάνιν μέχρι το θάνατό του –για δυόμισι δεκαετίες– θα συγκεντρώνει τις προσπάθειές του στην εξασφάλιση της λειτουργίας της Shaninka, επιδιώκοντας σε πολύ δύσκολες ασκήσεις ισορροπίας ανάμεσα στην εκάστοτε ρωσική εξουσία, τους κάθε άλλο παρά ανιδιοτελείς δυτικούς χρηματοδότες και ακαδημαϊκούς, που συχνά δεν είχαν καθαρά χέρια.

Η Shaninka ήταν η τελευταία, η περισσότερο μακροχρόνια και η πιο δύσκολη μάχη της ζωής του Σάνιν. Η ΕΣΣΔ δεν έπεσε από τα «αριστερά», από λαϊκά κινήματα που διεκδικούσαν την αυτοδιαχείριση της παραγωγής και την άμεση δημοκρατία, αλλά από «τα δεξιά», με το μετασχηματισμό σε καπιταλιστική τάξη της γραφειοκρατίας και της μαφίας, που ήδη επί της ΕΣΣΔ ήλεγχε ένα πολύ σημαντικό ποσοστό της δήθεν σοσιαλιστικής παραγωγής. Ήδη αυτό το γεγονός έβαζε όρια στην προσπάθεια του Σάνιν. Η Shaninka δε θα μπορούσε ποτέ να είναι ένα εναλλακτικό πανεπιστήμιο, όπως κάποια στη Λατινική Αμερική. Ήταν, όμως, αυτό που μπορούσε να κάνει ένας άνθρωπος σαν το Σάνιν, ο οποίος απεχθανόταν και κατάγγελλε την αποικιοκρατική συμπεριφορά του δυτικών –που εκδηλώθηκε ευθύς εξαρχής– απέναντι στη Ρωσία και πίστευε βαθιά στην ώσμωση στοιχείων του ρωσικού και σοβιετικού πολιτισμού με τις καλύτερες δημοκρατικές και ανθρωπιστικές παραδόσεις της Δύσης³¹.

Το ευρύτερο πολιτικοκοινωνικό και πολιτισμικό όραμα στο οποίο ο Σάνιν ενέτασσε το πανεπιστήμιο του οποίου προΐστατο, η αρμονική

το θέλω, έπαιξα εναντίον των δικών μου. Παρά την κριτική μου στάση απέναντι στους κοινωνικούς θεσμούς της σοβιετικής κοινωνίας, ήμουν απόλυτα πιστή στο σοσιαλιστικό σύστημα, θεωρούσα τη βελτίωσή του αναγκαία και δυνατή και δεν σκεφτόμουν καθόλου να το υπονομεύσω» (βλ. <http://scibook.net/rossiyskaya-sotsiologiya-kniga/ekonomist-agramik-21264.html>).

31. Τη δεκαετία του 1980 η έκταση της σκιώδους οικονομίας είχε φτάσει το 20-25% του ΑΕΠ της χώρας, βλ. Περικλής Παυλιδής, *Ιστορία και Κομμουνισμός*, εκδόσεις ΚΨΜ, 2017, σ. 208.

συνύπαρξη της Δύσης με τη Ρωσία, σήμερα φαίνεται πιο απόμακρο παρά ποτέ. Το τελευταίο κείμενο του Σάνιν στην ανά χείρας συλλογή με τίτλο «Ο νέος απομονωτισμός. Η Δύση εναντίον της Ρωσίας» ενέχει, από αυτή τη σκοπιά, τη θέση ενός σπαρακτικού επίλογου και συγκρόνως μιας απελπισμένης προειδοποίησης στην αλαζονική Δύση, η οποία προτιμά την καταστροφή του πλανήτη παρά την απώλεια της ηγεμονίας της. Να σημειώσουμε πως αυτό το κείμενο έχει γραφτεί το 2000, πριν καλά-καλά ανατείλει το άστρο του κακού Πούτιν.

Γ. Για την καθυστερημένη πρόσληψη του ύστερου Μαρξ στην Ελλάδα

Όχι μόνο το έργο του Σάνιν, αλλά και η συζήτηση για τον ύστερο Μαρξ παρέμεινε άγνωστη για δεκαετίες ολόκληρες στο μορφωμένο κοινό της ελληνικής Αριστεράς. Τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1980 και ύστερα, ο κοινοτισμός, ο συνεργατισμός, η αυτοδιαχείριση, αλλά επίσης και η άτυπη οικονομία, η αυτοαπασχόληση, οι χωρικοί και ο κόσμος τους, επί της ουσίας, ήταν εκτός των ενδιαφερόντων της ελληνικής Αριστεράς. Η διακυβέρνηση της χώρας από το ΠΑΣΟΚ συνέπεσε με τη μετατόπιση της Αριστεράς, που παρέμενε εκτός ή εντός/εκτός της κρατικής εξουσίας, σε εργατίστικες θέσεις (ενώ μέχρι τότε σε γενικές γραμμές η έμφαση ήταν στην έννοια του λαού). Αυτή η μετατόπιση άντλησε έμπνευση από διάφορες πηγές, οι οποίες προέρχονταν κυρίως από το ΚΚΕ εσωτ. και λιγότερο από τον τροτσκισμό. Σταδιακά, τέτοιες απόψεις θα επικρατήσουν, σε διαφορετικό βαθμό βέβαια, στο σύνολο της Αριστεράς που βρισκόταν πέραν του ΠΑΣΟΚ. Η αναφορά στο λαό –αυτό το ανεμομάζωμα από μικροαστικά στοιχεία, νοικοκυραίους, αγρότες και άλλους– έγινε ντεμοντέ. Πολύ περισσότερο από τη στιγμή που η έννοια *λαός* παρέπεμπε στους «μη προνομιούχους», τους οποίους εκπροσωπούσε «επαξίως» το ΠΑΣΟΚ του Α. Παπανδρέου. Τώρα, το ζητούμενο ήταν η ανάδειξη των αμιγώς εργατικών συμφερόντων, της εργατικής τάξης στην καθαρότητά της, μιας σοσιαλιστικής προοπτικής, που δεν τη νόθευαν πλέον τα αντιιμπεριαλιστικά καθήκοντα ή υποψίες για ενδιάμεσα στάδια και μεταβατικές περιόδους.

Το πρώτο παράδοξο είναι πως αυτός ο εργατισμός δε βγήκε από τα σπλάχνα ενός εργατικού κινήματος, όπως έγινε στην Ιταλία. Κάθε άλλο. Το κίνημα του εργοστασιακού συνδικαλισμού, τη δεκαετία του 1970, ήταν ίσως το σημαντικότερο κύμα αμιγώς εργατικών αγώνων στη

νεότερη ελληνική ιστορία. Όμως, το ΚΚΕ το πολέμησε με σφοδρότητα, ενώ το στήριξε ένα μέρος της επαναστατικής Αριστεράς· στο τέλος, όμως, την κληρονομιά αυτού του κινήματος την καρπώθηκε σχεδόν εξ ολοκλήρου το ΠΑΣΟΚ.

Η εν λόγω στροφή στον εργατισμό έγινε παράλληλα και σε αλληλοτροφοδότηση με τη ραγδαία απαξίωση, στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1980, του συνεταιριστικού κινήματος και των εναλλακτικών, οι οποίες εμπνέονταν από τις νεομαρξιστικές θέσεις κύκλων όπως αυτός του *Monthly Review*.

Οι ιδέες της αυτοδιαχείρισης, του συνεργατισμού και του κοινοτισμού, τη δεκαετία του 1970, εκπροσωπήθηκαν κυρίως από το ΠΑΣΟΚ (και κάποιες πολύ μικρές ομάδες στην άκρα Αριστερά). Το *Monthly Review*, το έργο του Μάγκντοφ, του Σουίζι και άλλων σχημάτιζαν ένα διεθνές θεωρητικό ρεύμα, που έδινε στο πρώιμο ΠΑΣΟΚ ένα σημαντικό μέρος από τις ιδεολογικοπολιτικές του συντεταγμένες. Αυτά τα χρόνια, η διάκριση μητρόπολη – περιφέρεια, στην Ελλάδα, είχε το copyright του ΠΑΣΟΚ. Στο εν λόγω διεθνές νεομαρξιστικό ρεύμα αναφέρεται και ο Σάνιν. Κλείνοντας το κείμενο «Υστερος Μαρξ: Θεοί και Τεχνίτες», δίνει ευχαριστίες, μεταξύ άλλων, στον Πολ Σουίζι και το Χάρι Μάγκντοφ· τον Πολ Σουίζι ονομάζει ως δάσκαλό του στη συνέντευξη με τον Εστέβα και αλλού. Το *Monthly Review* εξέδωσε το πιο γνωστό ίσως βιβλίο που επιμελήθηκε ο Σάνιν, το *Late Marx and the Russian Road. Marx and «the Peripheries of Capitalism»* (το οποίο ξεκινάει ακριβώς με το «Υστερος Μαρξ: Θεοί και Τεχνίτες»). Το έργο του Σάνιν δεν ήταν άγνωστο στους διανοούμενους πέριξ του ΠΑΣΟΚ εκείνη την εποχή. Βέβαια, πολύ γρήγορα το ΠΑΣΟΚ έκοψε αυτές τις αναφορές (οριστικά από το 1985 και μετά)³².

Το ΠΑΣΟΚ ως κυβέρνηση, ακόμα και στην καλύτερή του περίοδο (1981-1985, η πραγματικά «πρώτη φορά Αριστερά»), διέσυρε τέτοιες

---

32. Χωρίς, βέβαια, να απουσιάζουν θεματικές οι οποίες έχουν ένα ιδιαίτερο και πιο άμεσο ενδιαφέρον για την επαναστατική ιδέα στην εποχή μας. Για παράδειγμα, το συνέδριο του 2019 με θέμα «Ναροντικισμός και Σοσιαλισμός», στα πλαίσια του διεθνούς συμποσίου «Πού πηγαίνει η Ρωσία». Το συνέδριο έθετε το θέμα της σχέσης της διανομής με τις λαϊκές τάξεις στις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης και της νεοαποικιοκρατίας και προσπαθούσε να συσχετίσει τον ναροντικισμό, ως ένα από τα σημαντικότερα παραδείγματα δημοκρατικής ενεργοποίησης των μαζών, με τη λαϊκίστικη λατινοαμερικάνικη παράδοση και τις σύγχρονες συζητήσεις περί λαϊκισμού. Βλ. και το call for paper του συνεδρίου (<https://www.msse.ru/announcement/puti-rossii-2019-narodnichestvo-i-populizm/>).

απόψεις με το χειρότερο τρόπο. Αν και τυπικά ξεκινούσε από πολύ προχωρημένα θεωρητικά πλαίσια (αυτοδιαχείριση, αγροτοβιομηχανικοί συνεταιρισμοί, συνοικιακά συμβούλια και άλλα), στην πράξη συνετέλεσε στον εκφυλισμό των πιο ζωντανών συνεργατικών κυττάρων της ελληνικής κοινωνίας – τουλάχιστον αυτών που είχαν πιο θεσμική μορφή. Υπαίτια ήταν η διαφθορά που επέφερε ο κρατικός εναγκαλισμός και τα ευρωπαϊκά κονδύλια, τα οποία, σαν το πιο τοξικό δηλητήριο, κυλούσαν στις φλέβες της ελληνικής κοινωνίας, καταστρέφοντας τον κοινωνικό ιστό – λαμβανομένου, μάλιστα, υπόψη ότι η ελληνική κοινωνία ήταν σχεδόν από πάντα ατομικιστική (οικογενειοκρατική).

Το συνεταιριστικό κίνημα στην ύπαιθρο διαλύθηκε. Την εποχή της ανόδου του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, το 30% των αγροτών συμμετείχε στους συνεταιρισμούς. Σήμερα το ποσοστό συμμετοχής, μόλις 6%, είναι ένα από τα χαμηλότερα στην Ευρώπη. Οι προβληματικές επιχειρήσεις, που κάλυπταν το 1/3 του βιομηχανικού δυναμικού της χώρας, αντίθετα από ό,τι έγινε στην Ισπανία και την Ιταλία, δεν αξιοποιήθηκαν για τη δημιουργία ενός ανθηρού αυτοδιαχειριζόμενου/συνεταιριστικού τομέα στη μεταποίηση. Το πρόβλημα της ανεργίας που προκλήθηκε από την αποβιομηχάνιση δεν απαντήθηκε, όπως στην Ισπανία, με πρωτοποριακά εγχειρήματα ανάληψης της διαχείρισης των χρεοκοπημένων επιχειρήσεων από τους εργαζόμενους, αλλά –κατά ένα μέρος– με διορισμούς στο δημόσιο μέσω πελατειακών και άλλων μηχανισμών. Μέσα παραγωγής και εργασιακές δεξιότητες, μια πολύτιμη βιομηχανική και βιοτεχνική εμπειρία, χάθηκαν ανεπιστρεπті.

Ο ευτελισμός της εναλλακτικής στον κρατικό σοσιαλισμό που πρόβλεψε το πρώιμο ΠΑΣΟΚ και η ανάγκη της πέραν του ΠΑΣΟΚ Αριστεράς να διαφοροποιηθεί πολεμικά από τις όποιες νεομαρξιστικές αναφορές αυτού του κόμματος εξηγούν, αλλά μόνο εν μέρει, τη στροφή στον εργατισμό, την αδιαφορία για τον ύστερο Μαρξ, τις Έκκεντρες Οικονομίες, την πολιτική οικονομία των περιθωρίων και την περιφρόνηση του συνεργατισμού και του κοινοτισμού.

Η Μεταπολίτευση, και κυρίως η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, σηματοδοτεί το τέλος του μετεμφυλιακού κράτους, ενώ τη δεκαετία του 1980 επέρχεται μια εκτεταμένη διεύρυνση του δημόσιου τομέα. Ανοίγουν οι πύλες του δημόσιου τομέα (και της ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας) για τους ανθρώπους της Αριστεράς και απελευθερώνεται η πρόσβασή τους στους πόρους που συντηρούν μια κρατικοδίαιτη επιχειρηματικότητα. Επιπλέον, ευκαιρίες δημιουργεί η ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα (βιομηχανία της διασκέδασης, διαφήμιση, ΜΜΕ και

άλλα). Έτσι γεννιέται η ελληνική εκδοχή της «βραχμανικής Αριστεράς» (ο όρος είναι του Τομά Πικετί).

Αυτός ο μετασχηματισμός του κοινωνικού υπόβαθρου της Αριστεράς δεν έγινε αντικείμενο αναστοχασμού ούτε οδήγησε στην αναζήτηση εναλλακτικών μορφών στράτευσης³³ ή στη δημιουργία –μη κρατικών και μη αγοραίων– δομών εστιασμένων στις μεταϋλιστικές αξίες, όπως αλλού στην Ευρώπη (εδώ μια αιτία, αλλά και ένα ζήτημα που χρειάζεται εξήγηση, είναι η καχεκτικότητα του ελληνικού οικολογικού κινήματος). Στην Ελλάδα προκρίθηκε μια πολύ πιο «εύκολη» λύση: *άλλα να λέμε (και στους εαυτούς μας) και άλλα να κάνουμε, μια διπλή συνείδηση· ζούμε το καταναλωτικό μας όνειρο και πλειοδοτούμε σε επαναστατική φρασεολογία*. Στις αρχές της δεκαετίας του 2000, η Αριστερά είχε άφθονη και ανέξοδη ιδεολογία (=ψευδή συνείδηση) και ελάχιστες θεωρητικές επεξεργασίες για την ίδια την ελληνική πραγματικότητα (παρά τις σπουδαίες εργασίες που εμφανίστηκαν κυρίως την εποχή της πρώιμης Μεταπολίτευσης ή και νωρίτερα).

Ό,τι χαρακτηρίζει αυτή την ψευδή συνείδηση είναι ο (κούφιος) εργατισμός, ένας πολύ χειροπιαστός κρατισμός και η υιοθέτηση των βασικών σχημάτων της αστικής ιδεολογίας (έστω αντεστραμμένων). Για παράδειγμα, το ιδεολόγημα της ισχυρής Ελλάδας, ηγέτιδας δύναμης στη Βαλκανική και ισότιμου μέλους στο σκληρό πυρήνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αναπαράγεται σχεδόν αυτούσιο στις θέσεις για τον ανεπτυγμένο ελληνικό καπιταλισμό και τον ιμπεριαλιστικό του χαρακτήρα. Ο κυρίαρχος ευρωπαϊσμός, σε κάθε περίπτωση, δεν τίθεται σε αμφισβήτηση. Η αδιάλλακτη προβολή του αιτήματος της εξόδου από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) από ορισμένες δυνάμεις εκπροσωπεί απλώς

33. Στην άκρα Αριστερά, το αναρχικό κίνημα και τον οικολογικό χώρο υπήρξαν, βέβαια, αρκετές αξιοσημείωτες προσπάθειες συγκρότησης εναλλακτικών κοινωνικών δομών. Ουδέποτε, όμως, οι εν λόγω προσπάθειες αποτέλεσαν την κύρια τάση, έστω και στα πλαίσια αυτών των ρευμάτων, που έτσι κι αλλιώς ήταν μειοψηφικά και είχαν περιορισμένο κοινωνικό αποτύπωμα (αν και σε καταστάσεις αιχμής μπόρεσαν να παίξουν ένα πολύ σημαντικό αντιπνευμονικό ρόλο, για παράδειγμα, το Δεκέμβριο του 2008). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχαν τα στέκια νεολαίας και οι καταλήψεις. Στα πανεπιστήμια, σε εργασιακούς χώρους και στην τοπική αυτοδιοίκηση αναπτύχθηκαν πολιτικοσυνδικαλιστικές κινήσεις οι οποίες κατάφεραν να αποκτήσουν αξιόλογη απήκηση. Ως επί το πλείστον, όμως, δεν έδωσαν βάρος στον πειραματισμό με εναλλακτικές κοινωνικές δομές (ή στο μετασχηματισμό των θεσμών στην κατεύθυνση μιας πιο οργανικής σύνδεσης με τις γενικότερες λαϊκές ανάγκες). Τέλος, να προσθέσουμε ότι, παρά την παρακμή του αγροτικού συνεταιριστικού κινήματος, συνέχιζαν και συνεχίζουν να λειτουργούν αγροτικοί συνεταιρισμοί που παρουσίαζαν ένα πολύ αξιόλογο έργο.

ανάγκες ιδεολογικής περιχαράκωσης (συγκρότησης ταυτότητας). Η έξοδος από την ΕΕ ανάγεται στην παγκόσμια (που κατανοείται πρωτίστως ως ευρωπαϊκή) επανάσταση. Δε συνδέεται με την –πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική– πολεμική στον ευρωπαϊσμό, με την αναζήτηση γεωπολιτικών εναλλακτικών, με τη δρομολόγηση διαδικασιών για την ανάδυση μιας βαλκανικής, νοτιοευρωπαϊκής, μεσογειακής, ή ό,τι άλλο, αυτοσυνειδησίας. Γενικότερα, αυτός ο εργατισμός και ο εμμονές με το εργατικό ταξικό πρόσημο δεν είναι παρά μετωνυμίες του δυτικισμού, του ευρωπαϊσμού και της προσήλωσης στον εκσυγχρονισμό/ανάπτυξη (γι' αυτό, άλλωστε, πλέον στις μέρες μας παραχωρούν, χωρίς πολλά-πολλά, σταδιακά και σιωπηρά, τη θέση τους στην πολιτική των ταυτοτήτων –δε λέμε Woke κίνημα, γιατί αυτό το κίνημα, τουλάχιστον στις ΗΠΑ, είχε αντισυστημικές αιχμές).

Την πολύ κρίσιμη δεκαετία του 2010, σε αυτόν τον αναποδογυρισμένο και ψευδή κόσμο, όλες οι ανοψίες και τα λογικά παράδοξα μπορούσαν να ειπωθούν ανέξοδα. Έτσι, πριν το μοιραίο 2015, μια μεγάλη μερίδα του ΣΥΡΙΖΑ, διακατεχόμενη από «ταξική μεροληψία», αν και ήθελε διακαώς να αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας, δεν επιθυμούσε να επωμιστεί την ευθύνη για την παραγωγική ανασυγκρότηση (της χώρας που θα κυβερνούσε), αφού κάτι τέτοιο θα αλλοίωνε το ταξικό της προφίλ. Έτσι, ενώ ο ΣΥΡΙΖΑ (υποτίθεται ότι) πήγαινε για αναμέτρηση με τους κεντρικούς μηχανισμούς της ΕΕ, συγχρόνως, με το πρόγραμμα της Θεσσαλονίκης, υποσχόταν όλα σε όλους. Η υπόλοιπη Αριστερά, αντί να καταγγείλει το ψέμα, προσπαθούσε να υπερκεράσει τον ΣΥΡΙΖΑ πλειοδοτώντας σε άδειες υποσχέσεις.

Την ίδια δεκαετία, οι ανανεωμένες ιδέες του συνεργατισμού –έχοντας εμπλουτιστεί από τις συζητήσεις για τα κοινά και την (από)ανάπτυξη– απέκτησαν ξανά, μετά από δεκαετίες, μια νέα επικαιρότητα κατά τους αγώνες εναντίον των μνημονίων. Ουδέποτε, όμως, κέρδισαν την υποστήριξη των οργανωμένων δυνάμεων της Αριστεράς, οι οποίες παρέμεναν αδιάλλακτα προσηλωμένες σε ένα κράτος-ευεργέτη (όπως το αποκαλεί ο Σάνιν). Για παράδειγμα, ουδέποτε η αλληλέγγυα και συνεργατική οικονομία αποτέλεσε στα σοβαρά μέρος του κυβερνητικού προγράμματος του ΣΥΡΙΖΑ (αν υποθέσουμε, βέβαια, ότι υπήρξε τέτοιο πρόγραμμα) ή έστω της κυβερνητικής του πρακτικής – ούτε καν ένα ευνοϊκό νομικό πλαίσιο για τη BIOME, το ένα και μοναδικό παράδειγμα αυτοδιαχείρισης που διαθέτουμε, δεν κατάφεραν να ψηφίσουν.

Στην πραγματικότητα, την εποχή που μπαιάναμε στα μνημόνια είχε ήδη χαθεί «μια γενιά σκέψης» (και πρακτικής προετοιμασίας). Σε μια

κατεξοχήν χώρα με εκτεταμένη μαύρη οικονομία, λίγες ήταν, παρά την ισχυρή παρουσία της Αριστεράς στα πανεπιστήμια, οι αξιολογες μελέτες για ό,τι ο Σάνιν αποκαλεί έκκεντρες οικονομίες ή πολιτική οικονομία των περιθωρίων. Αλλά και αυτές οι λίγες ελάχιστα αξιοποιήθηκαν στο προγραμματικό επίπεδο και δεν επηρέασαν ουσιαστικά το σχεδιασμό της πολιτικής γραμμής από τα επιτελεία της Αριστεράς (που κατανοούσαν τη μικροαστική φύση της ελληνικής κοινωνίας πολύ λιγότερο ικανοποιητικά απ' ό,τι ο Ζαχαριάδης 70 χρόνια πριν) ούτε είχαν αξιολογη επίδραση στις τάξεις των οργανωμένων μελών. Η αλληλοδράση ανάμεσα στην αριστερή οργανική διάνοψη (η οποία εδραζόταν κυρίως στο πανεπιστήμιο) και τις οργανωμένες δυνάμεις της Αριστεράς ήταν προβληματική – και γι' αυτό, με τη σειρά της, και η αριστερή διάνοψη έχανε σε οργανικότητα. Άλλωστε, η ελληνική Αριστερά –δυστυχώς πλέον και η διεθνής– δε χρειάζεται στοχαστές, αλλά κατασκευαστές ταυτοτήτων. Η αξία, όμως, του ύστερου Μαρξ βρίσκεται ακριβώς στο ότι κάνει το πέρασμα από την αφαίρεση του επιστημονικού μοντέλου στην πολλαπλότητα του συγκεκριμένου και εισάγει μια σειρά από παραμέτρους περιπλοκότητας που δυσκολεύουν τις άκοπες και ανέξοδες προσλήψεις και τις εύκολες απλουστεύσεις.

Εν κατακλείδι: Μηροστά στη δεκαετία του 2010, όταν παίχθηκαν και χάθηκαν (σχεδόν) όλα, τρεις-τέσσερις δεκαετίες μετά την επανανάκληση του ύστερου Μαρξ και του Τσαγιάνοφ από το διεθνές κίνημα, εμείς ήμασταν υποχρεωμένοι να ξεκινήσουμε ανακαλύπτοντας τον τροχό.

24/9/2024